

ERIK JAN ZÜRCHER
Modernleşen Türkiye'nin Tarihi

Turkey, A Modern History

© 1993, 1997, 2002, 2004 Erik Jan Zürcher

Bu kitabın yayın hakları I.B. Tauris & Co. Ltd.'den
(London) alınmıştır.

İletişim Yayınları 332 • Tarih Dizisi 7

ISBN-13: 978-975-05-0603-1

© 1995 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-33. BASKI 1995-2016, İstanbul

34. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Berna Akkoyal

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI 3 Nisan 1930'da kabul edilen

Belediyeler Kanunu'yla seçme ve seçilme hakkı
kazanan kadınlar belediye seçiminde oy kullanırken
(İletişim Yayıncılık Arşivi)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Barış Sağlan

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERIK JAN ZÜRCHER

Modernleşen Türkiye'nin Tarihi

Turkey, A Modern History

ÇEVİREN *Yasemin Saner*

GENİŞLETİLMİŞ VE
GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ BASKI

ERIK JAN ZÜRCHER 1953'te Leiden'de doğdu. Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, aynı üniversitenin Türkiye Etütleri Bölümü başkanıdır ve öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2008'den itibaren Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün direktörlüğünü yürütmektedir. Prof. Zürcher'in şu kitapları bulunmaktadır: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, E. J. Brill, 1984 (Milli Mücadelede İttihatçılık, Türkçedeki ilk baskısı, 1987; İletişim Yayınları, 2003); *The Progressive Party 1924-1925*, E. J. Brill, 1991 (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Türkçedeki ilk baskısı, 1992; İletişim Yayınları, 2003); *Turkey, A Modern History*, I. B. Tauris, 1993 (Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 1995); Mete Tunçay ile birlikte derlediği *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire (1876-1923)*, E. J. Brill, 1993 (Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik [1876-1923], İletişim Yayınları, 1995); *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, I. B. Tauris, 1999 (derleme, Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik 1775-1925, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); Donald Quataert ile birlikte derlediği *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, I. B. Tauris, 1995 (Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950, İletişim Yayınları, 1998); Willem van Schendel ile birlikte derlediği *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, I. B. Tauris, 2001 (Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları, İletişim Yayınları, 2004); Touraj Atabaki ile birlikte yazdığı *Men of Order. Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran, 1918-1942*, I. B. Tauris, 2004 (Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme - Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), *Fighting for a Living. A Comperative History of Military Labour 1500-2000*, 2013 (Askerlik "İşi" - Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi 1500-2000, İletişim Yayınları, 2017).

İÇİNDEKİLER

İNGİLİZCE BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ.....	7
TÜRKÇE BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ.....	9
İNGİLİZCE ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ.....	11

Giriş: Dönemlendirme, Kuram ve Yöntem.....	13
---	-----------

BİRİNCİ KISIM

Batı'nın Etkisi ve

<i>İlk Modernleşme Girişimleri.....</i>	23
--	-----------

1 18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu.....	25
--	-----------

2 Gelenek ve Bid'at Arasında: Sultan III. Selim ve "Nizam-ı Cedid" 1789-1807.....	43
--	-----------

3 Sultan II. Mahmut'un İlk Yılları: Merkez, Denetimi Tekrar Ele Geçirmeye Çalışıyor.....	55
---	-----------

4 Sultan II. Mahmut'un Sonraki Yılları: Reformların Başlaması.....	63
---	-----------

5 Tanzimat Dönemi, 1839-1871.....	83
--	-----------

6 1873-1878 Bunalımı ve Sonuçları.....	113
---	------------

7 Gerici İstibdat ya da İslahatların Doruğu mu? Sultan II. Abdülhamit'in Saltanatı.....	121
--	------------

İKİNCİ KISIM

Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi (1908-1950)	143
8 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1912-1918	145
9 Bağımsızlık Savaşı	201
10 Tek Parti Devletin Doğuşu 1923-1927	247
11 Kemalist Tek Parti Devleti 1925-1945	261
12 Demokrasiye Geçiş 1945-1950	303

ÜÇÜNCÜ KISIM

Huzursuz Bir Demokrasi	321
13 Demokrat Parti İktidarı 1950-1960	323
14 İkinci Türkiye Cumhuriyeti 1960-1980	351
15 Üçüncü Cumhuriyet: 1980'den İtibaren Türkiye	401

RUSSELL TOWNSEND TARAFINDAN ÇİZİLMİŞ HARİTALAR

Balkanlar'daki Osmanlı Toprakları.....	483
Anadolu.....	484
Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Eyaletleri.....	485

KAYNAKÇA İNCELEMESİ	487
YAŞAMÖYKÜLERİ: OSMANLI VE TÜRK TARİHİNDEKİ BAZI ÖNEMLİ KİŞİLER	519
DİZİN	553

İNGİLİZCE BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bir konuya tam hâkim olmanın en iyi yolu, onu öğretmeye çalışmaktır. Bu gerçeği yıllarca önce, çiçeği burnunda bir üniversite mezunu iken benden çok daha genç öğrencilere Türkçe öğretmekle görevlendirildiğimde keşfetmişim. Bu öğrenciler her defasında bana, Türkçe'nin girift yapısını ne kadar az bildiğimin ayırdına vardırılmıştı. Bu gerçeği 15 yıl kadar sonra, Dr. Lester Crook, başlıca amacı bir öğretim malzemesi işlevi görmek olan bu kitabı yazmamı rica ettiğinde yeniden keşfettim. Her ne kadar o zamana değin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemi üzerine yıllardır araştırma yapıyor ve yazıyorsam da, bu çalışma bana yine, bilmediklerimin ve bilinmeyenlerin ne kadar çok olduğunu kavramamı sağladı. Yine, yazdıkça öğrendim. Bu sebepten, bu kitabı okumak, bu kitabın yazımının bana, yazara, verdiği yararın yarısı kadar siz okuyucuya yararlı olursa, kitap fazlasıyla amacına hizmet etmiş olacaktır.

Akademik uğraşımda hep, en yararlı bulguların birçoğunun, kişinin meslekdaşlarıyla ve öğrencileriyle olan sohbet tarzındaki tartışmaların sonuçları olduğunu görmüşümdür. Bu kişilerin katkıları, genellikle anonim olarak kalmakta, daha sonra bilinçaltına gömülmekte ve sadece bir kişinin kendi parlak fikirleri olarak yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu isimsiz katkı sahiplerin-

den başka, bu türden sentetik bir çalışma, kuşkusuz sentezde kullanılmış olan monografilerin yazarlarına da yoğun biçimde bağımlıdır. Bu kişilerin isim ve çalışmaları, kitabın sonunda yer alan ve kendilerine olan minnet borcumun derecesini gösteren kaynakça incelemesinde bulunmaktadır.

Birçok kişi bu çalışmanın bölümleri üzerine yorumlarıyla özel katkılarda bulundular: Nijmegen Katolik Üniversitesi'nden Dick Douwes, Amsterdam Üniversitesi'nden Prof. Jan Lucassen ve Prof. Rinus Penninx, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan Dr. William Hale. Kitabın bölümleri bazı eski öğrencilerin çalışmalarını, bilhassa Nicole van Os, Jacqueline Kuypers ve Anneke Voeten'in master tezlerini de sonuç olarak vermektedir.

Dr. Lester Crook, metin üzerindeki titiz ve bilgili okuyuşuyla, açıklamalarıyla, bu kitabın layık olduğu her değere fazlasıyla katkıda bulunmuştur.

Bu kitap için ilk telkinde bulunan, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndan aziz dostum Dr. Colin Heywood olmuştu; kendisi, Prof. Bernard Lewis'in yeni bir devir açan *Emergence of Modern Turkey (Modern Türkiye'nin Doğuşu)* adlı çalışmasının yayımından otuz yıl sonra, bunun gibi bir kitaba ihtiyaç olabileceğini belirtmişti. Umut ederim, sonuç az çok beklediği gibi olmuştur.

Saskia'nın katkısı ise sabır ve tahammülün üstünde olmuştur; işte bu yüzden de eşlere genellikle önsözlerde övgüde bulunulur.

*Nijmegen/Amsterdam,
Ağustos 1992*

TÜRKÇE BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Türkiye hakkında yazan bir yazar için, çalışmasının bizzat Türkiye’de çevrilip yayınlanmasından daha büyük bir iltifat olamaz. Bu bakımdan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*’nin Türkçede yayınlanmasını büyük bir memnuniyet ve şükranla karşılıyorum.

Baskıya sunulan metni okumuş olan Dr. Mete Tunçay’a, yayın için gösterdiği istekliliğinden dolayı İletişim Yayınları yayın yönetmeni Fahri Aral’a özellikle ve metnin Türkçesi için yapmış olduğu titiz çalışmasından dolayı Ömer Laçiner’e ayrıca teşekkür ederim. Onun ayrıntılara gösterdiği dikkat İngilizce metindeki bazı hataların zamanında düzeltilmesini sağlamıştır. Açıktır ki geriye kalan hatalar yazarın sorumluluğundadır.

Bir yabancıнын tümüyle doyurucu bir Türkiye tarihi yazabileceğinden kuşku duyanların söylediklerinde doğruluk payı olduğunu kabul ediyorum. Çalışmaları ne denli uzun süreli olursa olsun, bir yabancı, Türk tarihini “yaşamış” olan birine doğal gelen derin, kimi zaman sezgisel kavrayıştan yoksun olma durumundadır. Öte yandan, dışardan bakan birinin farklı bakışının çok olumlu sonuçlarının olabileceğini de tecrübeyle biliyorum. Benim kendi ülkem tarihini bilenler, İngiliz Boxer’ın ve daha da yakınlarda bir diğer İngiliz Jonathan Israel’in ve Amerikalı Simon Schama’nın Hollanda’nın tarih yazıcılığı üzerindeki etki-

lerini hatırlayacaklardır. Onların alışmaları, Hollanda'da tarihsel tartışmayı sarsmış ve Hollandalı tarihçileri yeni yanıtlar bulup ortaya çıkarmaya zorlamıştır.

Kuşkusuz zgn bir inceleme olmayan, daha çok, yakın zamanlardaki akademik çalışmaların sonuçlarını toplu bir inceleme içerisinde bir araya getirme girişimi olan bu kitabın, eğer Türkiye'de buna benzer küçücük bir etkisi bile olursa, yazar fazlasıyla memnun olacaktır.

ERIK JAN ZÜRCHER

Amsterdam, 1 Temmuz 1995

İNGİLİZCE ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Turkey: A Modern History'nin ilk baskısı için çalışmamı tamamladığımdan beri artık on yıl geçmiş bulunuyor. Görünen o ki, kitap var olan bir ihtiyaca cevap verdi, çünkü bu on yıl içinde (bazen değişiklikler yapılarak) beş kez tekrar basıldı, Türkçe, Hollandaca, Yunanca, İbranice ve Endonezyaca dillerine çevrildi ve bazı ülkelerde üniversitelerde bir ders kitabı olarak okutuldu. Ancak, bu on yıl boyunca geç Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihleri üzerine oldukça çok sayıda çalışma ortaya çıktı. Bir taraftan, imparatorluğun geç döneminin sosyal, ekonomik ve kültürel tarihi, diğer taraftan da Cumhuriyet'in çağdaş tarihi, araştırmaların bilhassa güçlü şekilde geliştiği alanlar olmuştur. İlkinde gelişmeyi hızlandıran husus, önemli arşiv koleksiyonlarına artan erişme kolaylığıdır. İkincisindeki ise, Kürtçülük ve İslâmcılık hareketlerinin Kemalist cumhuriyete esaslı şekilde meydan okuması ve bir de Avrupa Birliği'ne entegrasyon umududur.

Bütün bu yayınlanmış araştırmaların bir sonucu olarak Türkiye'nin modern tarihi üzerine şimdi çok daha iyi bir ders kitabı yazılabildi ve bunu başka birinin yapmasını beklemek yerine kendim yapmayı denedim. Kitabın ana yapısı değişmedi, ama yüzden fazla değişiklik ve ekleme yapıldı. Ayrıca, (kitabın bir

ders kitabı olma niteliğine uygun olarak tutumluca olsa da) kaynaklara göndermeler yaparak metni desteklemeye gayret ettim ve bibliyografyayı genişlettim.

Tarihe yetiştirme gayretiyle nefes nefese koşuşturmanın akla uygun bir tarafı yok, ama düzenli aralıklarla, tarih araştırmalarının vardığı en gelişmiş nokta ile, ders kitabı halinde öğrenci ve genel okuyucunun kullanımına sunulan şeyler arasındaki boşluğu kapatmaya çalışmak tüm gayretlere değerdir. Bunu başarmak bu kitabın emelidir.

Kuşkusuz, yapılan yararlı ek ve düzeltmeler, sırf ek okuma ve araştırmaların bir sonucu değildir. Bunlar aynı zamanda, meslektaşlarla süregiden tartışmaları da yansıtmaktadır. Birçok şeyi daha açık seçik şekilde görmemi sağlayan çok sayıdaki meslektaş arasında Aykut Kansu, Mete Tunçay, Zafer Toprak, Bill Hale, Fikret Adanır, Hamit Bozarslan, François Georgeon, Hilmar Kaiser, Hans Lukas Kieser, Mehmet Emin Yıldırım ve Andrew Mango'yu –belirli bir sıra gözetmeden– ayrı tutmak isterim.

Doktora öğrencilerim, bilhassa Nicole van Os, Umut Azak, Özgür Gökmen, Seçil Deren ve Özgür Mutlu Ulus, özel bir teşekkürü hak ediyorlar. Onların çalışmalarından çok şey öğrendim. Vangelis Kechriotis, Socrates Petmezas ve Yasemin Sanner'e, Yunanca ve Türkçeye çeviri sırasındaki geribildirimlerinden dolayı teşekkür ederim; bu geribildirimler orijinal metni daha iyi hale getirmiş bulunuyor. Lester Crook'a da İngilizce metindeki yol göstericiliği için elbette bir kez daha teşekkür ederim.

Leiden, Aralık 2003

Giriş: Dönemlendirme, Kuram ve Yöntem

Dönemlendirme, yani geçmişi açık seçik şekilde tanımlayan ve kesin çizgilerle belirlenmiş dönemlere ayırmak, bitmez tükenmez bir tartışma konusudur. Aynı durum, dönemleri birbirinden ayırdığı varsayılan dönüm noktalarının ve kilometre taşlarının teşhisinde de söz konusudur. Tarihçinin bu faaliyetini bir tartışma konusu haline getiren şey, her dönüm noktasının, her kilometre taşının, hem yeni bir gelişmenin başlangıç noktası, hem de bir önceki gelişmenin doruk noktası olmasıdır.

Bununla beraber, dönemlendirme ne kadar keyfi ve ne kadar tarihçinin kişisel tercihlerine tâbi olursa olsun, geçmişi anlaşılır şekilde ifade etmenin kaçınılmaz ve hatta vazgeçilmez bir aracıdır; aksi halde geçmiş, birbirlerinden ayrılaşmamış olay ve kişilerin bir yığından ibaret olacaktır. Bu kitabın adı bile, modern tarih (hatta modern Türkiye) diye bir şeyin var olduğunu ima etmektedir, ki bu da dönemlendirmenin bir sonucudur.

Dönemlendirmenin geçerli bir araç olabilmesi için, iki ayrı talebi karşılıyor olması gerekir. Birincisi, açıklama değerinin olmasıdır. Karşılaştırmalar gibi, dönemlendirmeler de prensipte sayıca sınırsızdır; ama bunlar ancak, olayların akışını,

önemli gelişmeleri görünür hale getirecek şekilde, bölümlere ayırmamıza olanak sağladıkları takdirde, amaca hizmet etmiş olurlar. İkincisi, dönemlendirme, anlatılmakta olan dönemin, o dönem içerisindeki gelişmelerini yansıtmalıdır. Bu, hepten bir tümevarım süreci olamaz. Bu da, tarihçinin, hangi gelişmeleri dönemlendirmesine esas alacak kadar önemli bulduğu ya da başka deyişle, olaylar yığını arasında, hangilerini “tarihsel olgular” olarak seçtiği sorusuna yol açar.

Kuşkusuz, her bir alanda geleneksel ayrımlar yapılı ve bunlar o denli yaygınlaşmışlardır ki, masum okuyucu bunları tarihsel doğrular ve belki de doğanın olguları olarak kabul etmeye hazırdır. Bu eğilimin, bilhassa ders kitaplarını okuyan öğrenciler arasında güçlü olması şaşırtıcı değildir. Yine de, genellikle böylesi bir kitaptan beklenen, olguları tartışmak yerine, inkar edilemez olgular sunmaktır.

Bu kitap bazı bakımlardan Türk tarihinin geleneksel dönemlendirilişini örnek almakta, bazı bakımlardan da almamaktadır. Bu nedenle, bunun bir bakıma kaçınılmaz bir tarih çalışması olduğunu söylemektense, kitabın bu yönünü okuyucuyla tartışmam ve kitabın düzenleniş şekline ilişkin nedenleri sunmam daha iyi olacaktır.

Bu kitap üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümleme, yazarın modern Türk tarihi için düşündüğü temel dönemlendirmeyi temsil etmektedir. Kitabın, 19. yüzyılda modern Türkiye'nin doğuşunun ilk evresini anlatan birinci bölümünde, başat gelişme olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın artan nüfuzu ve bunun Osmanlı devleti ve toplumunda yol açtığı tepkiler ele alınmıştır.

Avrupa'nın nüfuzu, üç farklı ama birbirine etkide bulunan alanda ortaya çıkmıştı: Osmanlı ekonomisinin gittikçe büyük bir bölümünün, kapitalist dünya sisteminin bir parçası haline gelişi; Avrupa'nın Büyük Güçleri'nin artan siyasal nüfuzu –bu siyasal nüfuz, hem Avrupa'da bir savaşa yol açmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama gayretiyle ve hem de onu ayrı bir siyasal varlık olarak muhafaza ederken, ona egemen olma girişimleriyle açığa çıkıyordu– ve son olarak da, milliyet-

çilik, liberalizm, laiklik ve pozitivism gibi Avrupa ideolojilerinin etkisi.

Avrupa'nın artan nüfuzunun bu üç biçimi, kolayca ayırt edilemez şekilde birbirine geçmiş ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişti. Bu durum, Osmanlıların Avrupa'nın bu meydan okuyuşuna karşı gösterdikleri tepki için de geçerlidir. 19. yüzyılda bu tepki içerisinde iki çizginin varlığı ayırt edilebilir: Bu çizgilerden birini, merkezî devletin ve onun hizmetindekilerin, devlet aygıtını güçlendirme ve ülke yönetimini merkezileştirme girişimleri ve diğerini ise, İmparatorluk halkının farklı kesimlerinin İmparatorluğun maruz kaldığı baskılara olan tepkileri oluşturmuştur. Bu tepkiler 19. yüzyıl boyunca artarak Sultan'ın Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasında bir yol ayrımına neden oldu.

Bu gelişmeler, bu kitabın birinci bölümünde anlatılacak olan Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyıl boyunca yaşanan gelişmelerin çerçevesini oluşturmaktadır. Bu gelişmeler ayrıca 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin dönemlendirilişine dayanak da oluşturmaktadır. Peki bu dönemlendirme tam olarak nasıl tanımlanabilir?

Bu bağlamda akla gelen ilk soru, Türkiye'nin "modern tarihi"ne başlangıç noktası olarak neyin alınması gerektiğidir. Değişik yanıtlar verilmesi mümkündür ve herbiri kendi başlarına geçerlidir, ama burada en geleneksel olan çözümden, yani Fransız Devrimi döneminden ve devrimin sebep olduğu sonuçlardan yola çıkmak, en doğrusu gibi gözükmektedir. Kapitalist dünya sistemiyle ekonomik bütünleşme olgusu, 18. yüzyıl sonlarında önemli ölçüde etkisini artırmış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmıştı, bunun yanında, Napolyon savaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa siyaseti ve diplomasisine artan şekilde katılmasına yol açmış ve milliyetçiliğin ve liberalizmin devrimci düşünceleri ilk kez Yakın Doğu'ya ulaştırmıştı.

19. yüzyıl için (aslında herhangi bir dönem için), daha da genel bir dönemlendirme yapmaya ilişkin sorun, Avrupa nüfuzunun üç biçimiyle, bunlara karşı Osmanlı İmparatorluğu

içinden çıkan farklı tepkiler, genel anlamda birbirlerine koşut gitmesi, buna karşılık gelişmelerin bütün alanlarda mutlaka aynı zamanda meydana gelmemesiydi. Yine de, bu gelişmelerin birbirine etkide bulunma niteliklerinden dolayı, oldukça birörnek bir dönemlendirme mümkün görünmektedir:

- Fransız Devrimi'nin yol açtığı savaşlar döneminden 1830'ların sonuna kadarki yıllar, Balkan eyaletlerinin artan ekonomik bütünleşmesine ve Rum tüccarların başat bir etken olarak ortaya çıkışlarına; Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz ve Rus siyasetleriyle çok daha fazla içli dışlı olmasına; ilk milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışına ve Batı tarzında ilk ciddi ıslahat girişimlerine sahne olmuştu.

- 1830'ların sonlarından 1870'lerin ortalarına kadar geçen, uluslararası açıdan İngiltere'nin ekonomik ve siyasal hegemonya kurduğu dönemin özellikleri şunlardı: 1838'de serbest ticaret rejiminin dayatılmasından sonra İmparatorlukla yapılan ticaret ve verilen borçlardaki hızlı artış; İmparatorluğun bekası için İngiliz ve Fransızların destek verışı; 1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayarak hukuk, eğitim, maliye alanlarında ve devlet kurumlarında süregiden ve (en azından kâğıt üzerindeki) geniş kapsamlı ıslahatlar; bürokrasinin iktidar merkezi olarak sarayın yerini alması, Osmanlı meşrutiyet hareketinin başlaması ve Hıristiyanların ayrıcalıklı konumlarına karşı bir Müslüman tepkisinin yükselmesi ve dönemin 1873-1878 yıllarındaki ağır ekonomik ve siyasal bunalımla son buluşu.

- 1870'lerin ortalarından 1908 Meşrutiyet Devrimi'ne kadar olan dönem, en azından yüzyılın sonuna kadar, çok daha yavaş ekonomik büyümeye, ama aynı zamanda İmparatorlukta ilk ciddi doğrudan yabancı yatırımlara; süregiden idari ve teknik reformlara, öte yandan milliyetçi ve liberal ideolojilerin bastırılmasına ve İmparatorluğun İslâmi mirasına yeniden yönelinmesine; sarayın yeniden esas iktidar merkezi olarak bürokrasinin yerini almasına sahne olmuştu. Bu dönemin sonlarına doğru, hem uluslararası ekonomiyle bütünleşme hem de iç siyasal muhalefet hız kazanmıştı.

Kitabın ikinci bölümünün ağırlığını “Jön Türkler”in girişimleri oluşturmaktadır. 1890’larda etkinleşmeye başlayan Jön Türkler, modern eğitim görmüş bürokrat ve subaylardan oluşan bir topluluktan ve devlet ve toplumu pozitivist ve gittikçe artan milliyetçi düşüncelere göre modernleştirmek ve güçlendirmek için 1908 Meşrutiyet Devrimi’ni düzenlemişlerdi. İkinci bölümün 1908’den 1950’ye kadarki yılları kapsamı, İmparatorluğun 1918’de dağılmasına ve 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına rağmen, yeni düzenin siyasal, ideolojik ve ekonomik açıdan büyük ölçüde devamlılık sergilediğinin görülmesinden kaynaklanmaktadır.

“Jön Türkler”in iktidarı zamanında Türkiye, aynı siyasal olaylar zincirini, önce İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminde (1908’den 1918’e kadar) ve sonrasında, “Kemalist” Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetiyle, onun yerini alan Halk Fırkası yönetimi döneminde olmak üzere iki kez deneyimledi. Her iki seferde de bu olaylar zinciri şu aşamalardan oluşuyordu: Liberal ve çoğulcu bir aşama (sırasıyla, 1908-1913 ve 1919-1925) ve bunu izleyen, içinde etkin bir “tek parti sistemi”nin; siyasal, ekonomik ve kültürel milliyetçiliğin ve modernleştirici, laikleştirici reformların bir arada bulunduğu, otoriter baskı aşaması (sırasıyla, 1913-1918 ve 1925-1950). Jön Türk dönemine ilişkin alt dönemlendirmeler, zorunlu olarak siyasal gelişmeler üzerine kuruldu; çünkü, bir dünya savaşını, bir imparatorluğun parçalanışını ve yeni bir ulus-devletin kuruluşunu içeren bu siyasal gelişmeler döneme damga vurduğundan dolayı, örneğin ekonomik gelişmeler üzerine kurulu ayrı bir dönemlendirme anlamsız kaçardı. Bir başka örneği ele alırsak, Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında bir sanayi ve ticaret burjuvazisinin oluşumu üzerine yürütülecek bir tartışma, Ermeni ve Rumların ortadan kayboluşlarından söz etmeksizin yapılsa anlamsızdır, çünkü Ermeni ve Rumların yok oluşlarına, herhangi bir ekonomi yasası değil, siyasal ve ideolojik gelişmeler sebep olmuştu.

Yukarıda anlatılanların sonucunda, Jön Türk dönemi esas olarak şu tür altbölümlere ayrılmıştır:

- 1908-1913: Çatışan birtakım ideolojiler ve siyasal programlar temelinde İmparatorluğu canlandırma yollarının arandığı dönem;
- 1913-1918: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek parti yönetimi ve Türk milliyetçiliğinin zaferi;
- 1918-1922: Jön Türkler'in başarılı bir bağımsızlık savaşı sayesinde yeniden yönetime geçtikleri ve ulusal direniş hareketinin giderek kendine has, belirgin bir nitelik kazanmaya başladığı dönem;
- 1922-1926: Devletin yapısının değiştiği ve bir kez daha tek parti devletin kurulduğu, savaş ertesindeki son derece önemli dönem;
- 1926-1945: Kemalizmin altın çağı;
- 1945-1950: Demokrasiye aşamalı geçiş ve bunun nihayetinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidardan açık çatışmalar yaşamaksızın indirilişi.

Kitabın “Huzursuz Bir Demokrasi” başlıklı üçüncü bölümü, 1950'den bugüne kadarki dönemi ele almaktadır. Başlığın kendisi, içeriğini açıklamaktadır. Bu dönemde Jön Türk döneminin aksine, genellikle gerçek demokratik çoğulculuk ve kitle siyaseti gelişim gösterdi. Bu dönem aynı zamanda, (1960, 1971 ve 1980'deki) üç askerî darbeyle kesintiye uğradı ve 1960'ların sonlarından itibaren Türk parlamenter demokrasisi sürekli olarak solun ve sağın saldırısı altında kaldı. Kitabın üçüncü bölümü aşağıda sıralanan dönemselleştirmelere dayatılarak ayrılmıştır:

- 1950-1960: Demokrat Parti yönetimi; bu dönemin göze çarpan nitelikleri Türkiye'nin Batı ittifakıyla siyasal ve askerî açıdan bütünleşmesi; (özellikle kırsal kesimin) hızlı ekonomik kalkınması; ABD'ye artan mali bağımlılık ve önceki yönetimlerin laik yönelimlerinin azaltılması oldu.
- 1964-1980: “İkinci” Türkiye Cumhuriyeti; siyasal merkezin hayli ötesine yönelmiş hareketlerin ve partilerin ortaya çıkmasına olanak veren çok daha liberal bir anayasanın 1961'de uygulamaya konmasıyla açılan dönem. Yeni anayasa aynı zamanda, ordunun siyaset alanına müdahalesini meşru-

laştırmıştı. Ekonomik açıdan bu dönem, yoğun şekilde korunan bir ithal ikamesi sanayinin kurulduğu ve kapitalistlerin de işçi sendikalarının da önem kazandığı bir dönemdi. Aynı zamanda milyonlarca Türk, sanayi işçisi olarak ya da akrabalarının yanında yaşamak üzere Avrupa'ya göç etmişti. 1970'lerde dünya ekonomik bunalımı toplumsal istikrarsızlığa ve siyasal aşırılığa yol açmıştı. 1971 muhtırasıyla gelen askerî darbe sonrasında acımasız bir baskı dönemi yaşanmış, ama bu, olayların gidişatını temelinden değiştirmemişti.

- 1980 askerî darbesini takiben, Silahlı Kuvvetler'in gücü, mevcut bütün siyasal ve sendikal kuruluşların susturulmasında ve ihracat önderliğinde büyümeyi ve serbest bir iç pazarı amaçlayan, ücretleri ve devlet yardımlarını kısıyan yeni bir ekonomi siyasetinin başlatılmasında kullanılmıştı. Siyasal yaşam, 1983'ten itibaren sınırlamaların giderek kaldırılmasına rağmen kısıtlayıcı 1982 Anayasası'nın sınırları dâhilinde şekillenmişti. Uluslararası açıdan ise Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'ne daha da sıkıca bağlanmıştı. 1991'den itibaren 1980 öncesinin siyaset kalıpları kendilerini yeniden kabul ettirmiş ve 1980 darbesi sonrası kurulmuş yapılar giderek dağılmış, ama ana sosyo-ekonomik eğilimler değişmemişti.

Bu notları kitabın hem ilgi alanını hem de yapısını açıklamak amacıyla düşünüyorum. Elbette, yanıtlanacak bir soru kalıyor: Yazar yöntembilimsel anlamda “modern tarih”ten ne anlamaktadır?

Çok önemli bazı tarih tezlerinin izleri dikkatli okuyucunun gözünden kaçmayacaktır. Avrupa'nın nüfuzu ve Osmanlı'nın tepkisi kavramı, bütünüyle Toynbee'nin “meydan okuyuş ve tepki” tezinden ödünç alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Avrupa ekonomisiyle artan ekonomik bütünleşmesinin sonuçlarına ilişkin anlatımın çoğu, Türkiye'nin kapitalist bir dünya sisteminin periferisindeki bağımlı konumuna nasıl geldiğini açıklamak için, Wallerstein'in bağımlılık teorisi versiyonunu destekleyen ve uygulamaya koyan akademisyenlerin çalışmalarına dayanmaktadır. Modernleşme kavramının etkisinde kalan tarihçiler, Osmanlı İmparatorlu-

ğu'ndaki ve Türkiye'deki gelişmeleri, bir kez harekete geçtikten sonra geriye döndürülemez şekilde ilerleyecek olan akılcı bir Batı sisteminin etkisinde kalmış olan insanlarla, ilerlemenin yoluna çıkan gelenekçiler ve gericiler arasındaki bir mücadele olarak görmektedirler. Bu çalışmalar, altta yatan Batı'nın üstünlüğü öncülü tatsız olsa bile ideolojik ve siyasal dönüşümler söz konusu olduğunda, aydınlatıcı görülmüştür; bu kitap, kuramsal bir bakış açısından yaklaşıldığında eklektik olarak nitelenebilir ve kasıtlı olarak öyledir. Bu türden akademik bir ders kitabı, şu anki araştırma sonuçları söz konusu olduğunda, alandaki gelişmelerin en son aşamasını göstermelidir, ama akademisyenler tarafından bu sonuçların elde edilmesinde kullanılan ve tarihinin olup bitenleri anlatma girişiminde yalnızca bir araç olan kuramsal modellerin, geçmişe ilişkin kendi yorumumuzu dar kalıpların içine sokmasına izin verilmemelidir diye düşünüyorum.

Bu kitabın “modern tarih” olma iddiası, siyasal ve ideolojik gelişmeler kadar sosyo-ekonomik gelişmelere de ağırlık vererek, Türkiye'nin son iki yüzyıldaki tarihinin toplu görünümünü sunma girişiminde yatmaktadır. El atılmamış tek alan sanat olmuştur (mimari, edebiyat, görüntü sanatları, müzik). Bunun nedeni bu konuların önemsiz olarak nitelenmesi değil, sadece kitabın yazarının bu konuları gerektiği gibi işleyecek yeterlilikten yoksun olduğunu düşünmesidir. Bu kitap hiçbir şekilde özgün bir araştırma olma iddiası taşımamaktadır. Öte yandan, ilgi alanına giren yayımlanmış araştırmaların en son durumunu vermeyi amaç edinmiştir. Buna özel bir önem verilmiştir, çünkü mevcut ders kitapları, makale ve monografilerde yayımlanmış ayrıntılı sonuçların çok gerisinde kalmaktadır ve bu durum Türkiye modern tarihi öğrenimini büyük ölçüde etkilemektedir.

Bu kitabın tarihsel zamanlamasında bir hata olduğundan söz edilebilir. Kitap, modern dünyadaki Türkiye'nin tarihi olma iddiasındadır. Ama 1922'ye kadarki bir modern Türkiye tarihi aslında Osmanlı İmparatorluğu tarihidir. Bu yüzden İmparatorluk tarihi, modern Türkiye'nin doğuşunun anlaşılma-

sında taşıdığı ilgi ölçüsünde bu el kitabına dâhil edilmiştir. Bu yaklaşımın dışında bir seçenek görmüyorum, çünkü Türkiye, sahip olduğu Osmanlı geçmişi hesaba katılmaksızın anlaşılabilir. Ancak yazar da okuyucu da, bu yaklaşımın taşıdığı sorunlu tarafın bilincinde olmalıdır. 19. yüzyılda Osmanlılar kendilerini kesinlikle Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihöncesi* aşamasının bir parçası olarak görmüyorlardı.

(*) İngilizce baskıda geçen sözcük: *prehistoric* – ç.n.

BİRİNCİ KISIM

**Batı'nın Etkisi ve
İlk Modernleşme
Girişimleri**

18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıl sonlarında, Fransız Devrimi'nin neden olacağı şiddetli değişikliklerin hemen öncesinde, aşağı yukarı şu bölgelerden oluşuyordu: Balkanlar (bugünkü Sırbistan, Bosna, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın büyük bir kısmı), Anadolu (bugünkü Türkiye) ve Arap dünyasının çoğu (bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan'ın bazı kısımları, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir). Topraklarının büyük bir kısmında Sultan'ın gerçek gücü önemsizdi, bazı bölgelerde ise (Kuzey Afrika, Arap Yarımadası) neredeyse bütünüyle kaybolmuştu.

İmparatorluğun nüfusu

Elimizde İmparatorluğun nüfusuna ilişkin güvenilir tahminler bulunmuyor, ama 25 milyon kadar olduğu tahmin ediliyor. Böylesine geniş bir alan için (yaklaşık 3 milyon kilometre kare), bu, çok düşük bir rakamdır.¹ Gerçekten de, insan gücü

1 Nüfus tahminlerine ilişkin sorunların, yakın zamanlarda yapılmış araştırmalara dayanan, yararlı bir özeti için bkz. Donald Quataert (1994) "The age of reforms, 1812-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert (yay. yön.) *An economic*

eksikliği, Avrupa nüfusunun yüksek bir artış oranı gösterdiği 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu için hem ekonomik hem de askerî açıdan başlıca olumsuz koşullardan birini oluşturacaktı. Osmanlı nüfusunun yaklaşık %15'i, 10 bin ya da daha fazla nüfuslu kentlerde yaşarken, nüfusun %85 kadarı kırsal alanlarda yaşıyordu. Gerek nüfus yoğunluğunda, gerekse kentleşme derecesinde büyük bölgesel farklılıklar vardı. Balkanlar en yoğun nüfusa sahip bölgeydi. 1800 yılı civarında, Balkan eyaletleri hâlâ nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı, ancak bu pay 19. yüzyılda çarpıcı şekilde küçülecekti.² İmparatorluğun nüfusu 17. ve 18. yüzyıllarda muhtemelen azalmıştır, ancak bu azalmanın derecesi bilinmemektedir. Bu azalma ve bunun sonucunda büyük ölçüde düşen nüfus yoğunluğu, klâsik Malthus yaklaşımına göre nüfusu engellemiş olan savaş, açlık ve hastalıkların ürünüydü. Savaşlar ve özellikle merkezi denetim ve kamu düzenini muhafaza eksikliklerinin sonucu olan küçük çaplı iç çatışmalar, tarımsal üretim sürecinde ve iletişimde kesintilere yol açıyordu. Bunun ardından ortaya çıkan kıtlık, gıda yetersizliği nedeniyle zayıf düşmüş halkı salgın hastalıklara maruz bırakıyordu.

İmparatorluğun Asya eyaletlerinde nüfusun büyük çoğunluğu Müslümandı (bilhassa Türkler, Araplar ve Kürtler), ayrıca çok sayıda Hıristiyan ve Musevi azınlık vardı. Balkanlar'da ise çoğunluk, Hıristiyandı (Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Karadağlılar, Ulahlar), burada ise, pek çok Müslüman azınlık topluluğu vardı (Boşnaklar, en çok Arnavutlar, Türkler ve Pomaklar, yani Müslüman Bulgarlar). Nüfus içerisindeki bu dinsel bölünmeler önemliydi, çünkü İmparatorluk, en azından kuramsal olarak, dinsel hukuk esasına göre yönetilen bir İslâm imparatorluğuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun din ve devlet arasında hiçbir fark gözetmediği fikri eskiden kabul görünürken, modern araştır-

and social history of the Ottoman Empire 1300-1914, Cambridge: Cambridge University Press, 777-98. Esas sorun, bir hane halkının ortalama büyüklüğüne ilişkin belirsizliktir. Hane halkı başına bir kişi eklendiğinde, toplam sayıya 5 milyon ilave oluyor.

2 Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire*, 779.

malar, Osmanlıların din ve siyaseti, en azından uygulamada, belli ölçülerde ayırdıklarını belirtme eğilimindedir. Şeriat kuramsal olarak, İmparatorlukta en yüksek seviyede hüküm sürmesine karşın, 18. yüzyıla gelindiğinde, uygulamada, aile hukuku ve mülkiyet meselelerinin sınırları içerisine hapsolmuş durumdaydı. Kamu hukuku, özellikle de ceza hukuku, Sultanlar'ın *örf* ya da *kanun* denilen laik fermanlarına dayandırılmıştı.

Yine de, gayrimüslim cemaatlerin başat bir İslâm toplumu içerisinde barındırılmaları sorunlara yol açıyordu. Daha önceki İslâm devletlerinde de olduğu gibi, Hıristiyan ve Musevi toplulukları *zimmi* (korunan) statüsünde topluma dâhil edilmişlerdi. Bunun anlamı, özel bir vergi ödemeleri karşılığında, Müslüman devletin içinde dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın, ama ikinci sınıf tebaa olarak yaşamlarını sürdürmelerine izin verilmesiydi. *Zimmi* cemaatler, kendi işlerinin yönetiminde belli ölçüde özerkliğe sahip oluyor ve devlet temsilcileri ile ilişkilerinde dini önderleri tarafından temsil ediliyorlardı. Çoğu kez “*millet sistemi*” diye adlandırılan bu sistemin niteliği, Osmanlı devleti ve toplumunun birçok kesimi için geçerli olduğu gibi, uzun zamandan beri yanlış anlaşılmıştır. Bunun nedeni, akademisyenlerin çalışmalarına merkezî devletin temsilcilerinin yazılarını esas almaları, bu temsilcilerin ise işlerin gerçekte nasıl olduğunu değil, nasıl olması gerektiğini yazmalarıydı. Son yirmi yıl zarfında yerel ve bölgesel gerçekliklerin ayrıntılı olarak incelenmesi, bu sistemin sanıldığı gibi, örneğin İstanbul'daki Rum patriği tarafından yönetilen, “ülke çapında” özerk topluluklardan değil, devletin yerel temsilcileri karşısında belli ölçüde özerkliğe sahip yerel cemaatlerden oluştuğunu göstermiştir. Keza, toplulukları birbirinden uzak tutma uygulaması da önceleri sanılandan çok daha az bir katılımda gerçekleşmiş gibi gözükmektedir.³

3 Benjamin Braude ve Bernard Lewis (yay. yön.) (1982) *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York: Holmes, 2 cilt. Yerel mahkeme kayıtlarına (kadı sicillerine) dayanan araştırmalar (ki son 20 yıldır artan şekilde popüler hale gelmiş bulunuyor), Hıristiyan ve Yahudilerin kendi davalarını Osmanlı şeriat mahkemelerine taşıdıklarını sıklıkla gösteriyor.